

Osídlení Kouřimska a jeho ekologické podmínky v raném středověku

MILOŠ ŠOLLE

Jádrem bývalého kouřimského kraje, podržujícího svůj správně-politický charakter ještě v první polovině 19. století, byla širší oblast, oddělená od středních Čech černokosteckými lesy na západní straně, vymezená Sázavou na jihu, středním Polabím na straně severní a která neznatelně přecházela na východ na Kolínsko a Poděbradsko. Jde o území, které kronika t. řec. Dalimila (kap. 77) ve 14. stol. označuje jako „zličské“, které však etnicky i politicky vyžrálo na podloží kmene Charvátů. Jde o přírodně vymezenou enklavu, přirozeně chráněnou řidčeji osídlenými pustšími pruhy země a druhou nejvýznamnější ekologicky příznivou oblast na východ od středních Čech, diferencovanou i etnicky, ať již k tomuto vědomí etnické sounáležitosti došlo primérně či sekundérně. Její spojení s Moravou prostředkovala stezka Trstenická. Jelikož jde o oblast, která v historii země až do středověku hrála významnou roli stojí za to, abychom se jejími hospodářsko-spoločenskými proměnami zabývali. Předmětem mého sdělení má být krátký nástin vývoje osídlení v období od 8. do 13. stol., kdy u nás byla zakládána města. Vlastní základnou, z níž čerpám pro své závěry je pak kouřimská doména, jejímž středem protéká Kouřimka, nazývaná v horní části toku Vavřineckým potokem, v dolní partii Výrovkou. Od jihovýchodu přibírá říčku Bečváрку s jejími přítoky. Jde tedy o jádro kraje, které nabylo na významu především rozkvětem staroslovanského hradiště Staré Kouřimě, ustoupilo načas ze scény v éře slavníkovské, našlo však znovu své sebevědomí za Děpolticů i v době rozkvětu královského města Kouřimě (Šolle, 1969, 104 n).

Soustavný výzkum užší kouřimské oblasti poskytl materiál nejen pro poznání historicko-spoločenských proměn a dějů, ale přispěl též k rekonstrukci původního přírodního prostředí v rané době dějinné přímými fytopaleontologickými nálezy v zemi.

Krajinný ráz vymezený na jihu sázavskou pahorkatinou, která tvoří výběžek paroviny Českomoravské vysočiny s hvozdem černokosteckých lesů, určuje povodí Kouřimky, spojující zvlněný terén s rovinou Středního Polabí jež vytváří vhodné prostředí pro kultivaci půdy a tím i pro hlubší osídlení kraje. Je to jednak sprašové půdní podloží a hnědozemní půdní druh, místy dokonce degradovaná černozem, v podloží zhlíněná rula, případně na Staré Kouřimi žulorula, oddělené od sebe zlomem od Ždánic k Lipanům a Chotouni v místech, kde probíhá tzv. Čertova brázda patrně geologického původu.

Původní zalesnění, bohatší na stromy listnaté, ustoupilo během středověku poněkud ve prospěch lesů jehličnatých. Tehdy převládající dubohabrové háje vytvořily prostředí vhodné nad inundačním terénem do výšky 300 m pro kultivaci půd, naproti tomu směrem k Sázavě úrodná půda ustupovala i když ne úplně, jak o tom svědčí osídlení kolem hradišek Dojetřice, Lštění.

O rozšíření dubu v kouřimské krajině svědčí pozitivní nálezy trámců z vnějšího kouřimského opevnění, užito však v menší míře i buku, javoru a pro košatinové výplety stěn vrbového proutí z lužních pásů podél Kouřimky. Souvisí se specializací zpracování dřeva ve slovanském období, že k dřevěnému obložení pohřbů bylo použito habru případně tehdy vzácnější jedle.

K úplnějšímu doplnění obrazu krajinného rázu v raně dějinné epoše na Kouřimsku nutno podle bohatství nálezů začlenit plochy políček pšenice a prosa, řidčeji žita.

Ekologické podmínky pro osídlení a obživu obyvatel byly posíleny chovem skotu a lovem divoké zvěře. To vše umožnilo, aby bývalé území Zličska procházelo vývojem organizované společnosti, která postupně přijímala politickou tvářnost od hrazených osad k pospolitosti hradeckých obcí v čele s hradeckým centrem až k širší geopolitické jednotce knížectví na úrovni kmene a konečně etatizaci země.

Vlastní osídlení naší oblasti představuje od neolitu přirozenou kontinuitu od neolitu až do příchodu Slovanů. Nejstarší slovanské nálezy jsou reprezentovány nálezy Pražského typu (Ždánice, St. Kouřim), které na St. Kouřimi úzce navazují na období vinařického stupně doby stěhování národů. Díky starším nálezům Hellichovým i Dvořákovým a nejnovějším soustavným výzkumům J. Justové na Poděbradsku, se seznamujeme i s dalším kontinuitním vývojem osad v starší době hradištní. (Dvořák 1936; Justová 1972).

Jednu z takových osad ještě před vznikem hradecké organizace jsme zachytili na Staré Kouřimi jihovýchodně od jezírka, rozkládajícího se v přirozeně chráněném údolu návrší, známého již od středověku pod jménem „Libuše“. Osada navázala na bohatou pravěkou tradici, kulminující zejména v pozdní době bronzové. Rozkládala se v prostoru, který později v 9. století byl vyhlédnut za místo posledního odpočinku kouřimské nobility. Osada byla patrně jen slabě chráněna palisádou. Vlastní sídlištní objekty byly téměř úplně zničeny při založení pohřebiště, takže neposkytují již jasnější představu o tvaru příbytků (obj. 150, 151), nicméně lze předpokládat užití kolů a košatiny při stavbě stěn. Tento sídlištní horizont který je na Kolínsku doplněn i popelnicovými žárovými hroby z Hořan, Nebodvid a Sendražic (Dvořák—Filip 1939) lze po stránce charakteru obydlí lépe rekonstruovat na podkladě průzkumu a výzkumu sídlišť a nejstarších našich hradišť zkoumaných na Českobrodsku J. Kudrnáčem (1970).

Jde vesměs o čtvercové nebo mírně podlouhlé zahloubené chaty (polozemnice) pod 75 cm nebo dokonce nad 75 cm (zemnice) o rozsahu přibližně 3 × 3 m, s dusanou hlinitou podlahou a srubovitým zastřešením. Objekty hospodářského rázu měly pak stěny pletené, košatinové. Důležitou složkou života nejstarších osad i hradišť klučovského rázu byly obilnice lahvovitého tvaru zapuštěné do země, vymazané a vyplétané, poblíže jednotlivých chat. Klučovské osídlení za hradbami nám dobře ilustruje předcházející vývoj, resp. tvar tehdejších osad kolem nejstarších hradisk jakými kromě Klučova byly Přistoupim, Doubravčice i Tismice.

Tato nejstarší hradecká centra s nevelkým zázemím, vzdálená od sebe pouze několik kilometrů, byla záhy v 9. stol. nahrazována centry rozvítější — hradecké organizace, byť ta zprvu úzce navazovala na nižší zárodečné formy jedno-prostorových hrazených center připomínajících hrazené osady. Do této kategorie náleží St. Kouřim první fáze vývoje stejně jako hradiště Hryzelské, které nám poskytlo v poslední době uvnitř dvou zahloubených chat sídlištní materiál až z 9. století, a ve východní okrajové části zličského území i Libice sama.

V době plného rozkvětu starokouřimského centra v 9. a 1. pol. 10. stol.

sledujeme vyšší formu hradske organizace na širším teritoriu, přičemž hradiska kdysi tvořící samostatnou hradskou jednotku se podřizují zájmům ústředního hradiště. Nicméně stále zůstávají středem osad v bezprostředním okolí. Největší koncentraci osídlení pozorujeme přirozeně v okolí centra kouřimského. Tak bezprostředně k Staré Kouřimi se váže osada rozložená na protější svatojirské ostrožně, dále drobné sídlištní doklady a skupiny hrobů na místě pozdější městské zástavby a sídlištní doklady na jih podél vody směrem k Toušicům. Jinak je tomu s pohřebišti z okolí centra. Ta pravděpodobně přímo náležejí centru a jsou hradskými a nikoli osadními hřbitůvky. Lze sledovat rovněž jistou sociální diferenciaci mezi pohřebištem nobility u Libuše, později přímo uvnitř hradeb, k němuž přibyla časem i drobná sakrální stavba a hroby za vnějším kouřimským valem u Hospodářského družstva. Na jižním cípu hradiska, kdysi zárodečné poloze Staré Kouřimě, se pochovávalo později bez ozdob a jakýchkoli milodarů patrně ještě po pádu Staré Kouřimě, tedy kolem poloviny a po polovině 10. stol.

Druhou koncentraci osídlení tvoří v rámci kouřimské organizace skupina nalezišť u Klášterní Skalice kolem nehrazené osady na výšině „Havraník“, kterou známe ze sběrů a terénního povrchového průzkumu s bohatými výsledky. Kromě několika osad u Třebovle je třeba zvláště upozornit na dílnu na tavení železné rudy s dávnou starohradištní i pozdně římskou tradicí. Je téměř jisté, soudě podle okolních sídlištních i hrobových nálezů se středohradištním inventářem, že také tato železářská dílna pracovala pro pány kouřimského centra (Píč 1893, 337 n; Pleiner 1958, 202—3).

Třetí sídlištní aglomeraci vytváří hradisko radimské, dosud soustavně nezkoumané, nabývající na významu zejména v mladší fázi střední doby hradištní. Sídliště a pohřebiště u Chotutic a v Radimi „Pod Lipou“ je patrně bezprostředně spjato s Radimí, zatímco v Plaňanech máme doklady druhotného centra. V povodí Bečvářky stojí za zmínku hrazená osada v Poboří z té doby, a řada osad podél jejího toku.

Postupný zánik hradisek českobrodských již v průběhu 9. století a hradiska Hryzelského a patrně i ždánického a jejich zatlačení do okrajového pásma koncentrace kouřimské nasvědčuje zřejmě politickému rozkvětu kouřimského knížectví, o jehož existenci a spřízněnosti s pozdější slavníkovskou Libicí se dovídáme již z psaných zpráv, legend i kronik (Kristian, Ludvíkovský 1978).

Postupná christianizace prostředí, urychlená styky kouřimsko-zlické oblasti s Velkou Moravou i s prostředím karolinským a později zejména se Saskem nám osvětluje ráz církevní organizace kraje v průběhu a zejména v 2. polovině 10. století. Je nutno si uvědomit, že z prostředí zlicko-slavníkovského vzešel druhý pražský biskup Vojtěch. První nesmělé počátky církevní organizace a stavby kostelíků patrně dřevěných (St. Kouřim, Libice) byly předstíženy stavbou jednolodních otonských kostelů v centrech (Libice: falcká kaple, sv. Bonifác, Kouřim: sv. Jiří, Vrbčany: sv. Václav, Dobřichov: N. Trojice, Malín: sv. Jan, Žabonosy: sv. Václav, (Mencl 1959, 331—353; Šolle 1969, 72—82).

Pád slavníkovské Libice neznamena však pro kouřimskou oblast nový úpadek. Kouřim s kastelánem v čele, soudním centrem a centrem archidiaconatu ožívá jako přemyslovské správní i vojenské centrum, takže kontinuita správy i řemeslné tradice, opírající se o starší samostatnou výrobní tradici, plynoucí z kontaktů s Velkou Moravou, nezaniká, ale rozvíjí se na předhradí Kouřimě sv. Jiří. Právě v tomto prostoru, odděleném ve 12. století hradbou od správního centra, sledujeme ve značné akumulaci hospodářsko-řemeslné ob-

jekty různých druhů a tvarů i obydlí, a to dokonce ještě v 13. století, kdy se královské město hlásí k životu.

Sledovali jsme charakter domu v našem prostředí a to od zemnice a polo-
zemnice s prostým zastřešením nebo i roubenými stěnami na Klučově a zá-
roveň prosté hospodářské objekty se stěnami proplétanými proutím (košati-
nou). Současně s nimi však se vzácněji vyskytly i skromné nadzemní stavby.
Nadzemní roubené stavby dokonce s podlahovými polštáři značných rozměrů
nahradily v plné míře na Staré Kouřimi stavby kolové a zahloubené. Na konci
vývoje našeho hradištního obydlí se však na předhradí kouřimského hradiska
u sv. Jiří setkáváme ve 13. století znovu s 1. metr hlubokými (5 × 5 m) zemni-
cemi řemeslně výrobní funkce, jaké mají své dobré protějšky jak v Praze
v osadě „V rybářích“ (L. Hrdlička) tak na Sekance nad klášteřem ostrovským
(M. Richter).

Regionální výzkum, který byl v součinnosti řady odborníků a institucí
proveden v kouřimsko-zličsko-slavnickovské oblasti umožnil hlubší pochopení
vývojových souvislostí jak v rámci života a vývoje staroslovanských hradišť
a správních center, tak, i když spíše jen nepřímo pomohl rekonstruovat i život
okolních vesnic, s nimiž život hradskeho centra byl těsně spjat a na jejich
službách závisel a sám jim poskytoval ochranu a útočiště.

Literatura

- Havránek B.—Danhelka J., 1958: Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného
Dalimila, kap. 77, Praha.
- Dvořák Fr., 1936: Pravěk Kolínska a Kouřimska, Kolín.
- Dvořák Fr.—Filip J., 1939—46: Slovanské nálezy na Kolínsku, PA XXXXII, 70—94.
- Justová J., 1972: Pravěké a slovanské sídliště v poloze „Staré Badry“ u Opolánek
(okr. Nymburk), Polabí, 45—49.
- Kudrnáč J., 1970: Klučov staroslovanské hradiště ve středních Čechách.
- Ludvíkovský J., 1978: Legenda Christiani, Praha.
- Mencl V., 1959: Architektura předrománských Čech, Umění VII, 331—353.
- Pleiner R., 1958: Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích, Praha.
- Píč J. L., 1909: Starožitnosti země České III, 1.
- Šolle M., 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách,
Praha.
- 1969: Kouřim v mladší a pozdní době hradištní, 1—124.
- Turek R., 1971: Libické sídelní aglomerace 9—10. stol., ČNM CXL, 162—189.

Zusammenfassung

Die Besiedlung der Gegend von Kouřim und ihre ökologischen Vorbedingungen im frühen Mittelalter

Dank den systematischen Untersuchungen mehrerer Forscher (J. Kudrnáč, M. Šolle, R. Turek) nach dem Krieg, gehört die Gegend von Český Brod, Kouřim und Libice hinsichtlich ihrer frühmittelalterlichen Geschichte zu den am besten bekannten Regionen Böhmens. Die Forschungsergebnisse, die sich auch auf Traditionen älterer Wissenschaftler stützen können (J. L. Píč, J. Hellich, F. Dvořák), haben Quellenmaterial zur Beantwortung der Fragen nach den wirtschaftlich-gesellschaftlichen Wandlungen in der Zeit zwischen dem 6. und 13. Jahrhundert geboten. Die Rekonstruktion des Landschaftscharakters nach phytopaläontologischen Funden spricht für gemischte Eichen-Hagebuchenbestände auf einem breiteren Geländestreifen des Fluß-

gebiets der Kouřimka zwischen der Sázava und dem mittleren Elbebecken, mit günstigen ökologischen Bedingungen. Die Siedlungen konzentrierten sich längs der Wasserläufe und verdichteten sich in der Nähe der Burgwallzentren Stará Kouřim, Radim, Hryzely, Poboří, Ždánice. Das Anfangsstadium der Burgwallorganisation läßt die Gegend von Český Brod erkennen, die Blütezeit dieser Organisation das Stammeszentrum in Stará Kouřim, und die Siedlungskonzentration von Libice gewinnt ihre volle Bedeutung zur Zeit der Slavníkovzen, in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts. Die Entwicklung vor der Kolonisation und die Keime des städtischen Lebens kann man am besten auf dem Vorburggelände des přemyslidischen Kouřim bei St. Georg verfolgen, wo verschiedenartige Formen landwirtschaftlicher und handwerklicher Objekte und Behausungen festgehalten wurden, im Zusammenhang mit der alten handwerklichen Basis des Vorfelds von Kouřim seit der älteren Burgwallzeit (Eisenhüttenfund bei Třebovle). Das Material unseres Forschungsgebietes gestattet es, die Entwicklung der Behausungen von Wohngruben und kleineren Grubenhäusern zu oberirdischen Blockbauten, auch mit Flechtwerkwänden, zu verfolgen. Aber noch im 13. Jahrhundert begegnet man 5 × 5 m großen, bis zu einem Meter vertieften, dem Handwerk dienenden Hütten, die Analogien in Praha und Sekanka aus derselben Zeit finden.

